

Qənirə Namazalı qızı Əhmədova¹
POEMA JANRINDA ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİ YOLLARI

Ədəbiyyat təliminin əsasını bədii əsərlərin öyrənilməsi təşkil edir. Bədii əsərin öyrənilməsinin əsas vasitələrindən biri isə təhlildir. Təhlildən əvvəl bədii əsərlər üzərində aparılan bütün iş növlərinin özünəməxsus məqsədi, xüsusiyyəti var və bunlar müəyyən dərəcədə müstəqil məşğələlər adlanır. Lakin bütün bu məşğələlər təhlil üçün giriş, başlangıç mərhələsi rolunu oynayır.

Təhlilin müvəffəqiyyəti əvvəlki mərhələlərdə aparılan məşğələlərin keyfiyyətindən çox asılıdır. Təhlilin elementləri müəyyən dərəcədə giriş məşğələlərində, oxu prosesində, mətn üzrə aparılan başqa işlərdə və məzmunun mənimsədilməsində özünü göstərir. Lakin ədəbi əsərin ideya-bədii dəyərinin, obrazlar sisteminin, bədii dilinin, kompozisiyasının, üslubunun və başqa bədii xüsusiyyətlərinin tam mənada başa düşülməsi yalnız təhlil vasitəsilə mümkündür.

Əsərin öyrənilməsində hansı təhlil növünün seçilməsi əsasən aşağıdakı şərtlərdən asılıdır:

- a) Əsərin məzmunu, janr xüsusiyyəti, kompozisiya quruluşu
- b) Əsərin həcmi
- c) Şagirdlərin əsəri qavrama xüsusiyyəti, ədəbi inkişaf səviyyəsi
- d) Əsərin öyrənilməsində qarşıya qoyulan məqsəd
- e) Əsərin tədrisinə ayrılan vaxt [bax: 7].

Müəllif arxasıca təhlil yolu əsərin kompozisiyası, sujeti əsasında gedir. Əsərdəki epizodlar üzərində iş geniş yer tutur. Ayrı-ayrı hadisələrin, müəllif şərhlərinin və sairələrin izahı əsərdəki əsas məsələlərin və ideyanın aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Bu yol əsəri öz təbii halında emosional qavramağa, forma ilə məzmunu qarşılıqlı vəhdətdə öyrənməyə imkan verir.

Müəllif arxasınca təhlil yolunda əsərdəki hadisələri tək-tək nəzərdən keçirmək, onların bəzisi üzərində dayanıb izahat aparmaq lazım gəlir.

Obrazlar üzrə təhlil məktəbdə ən çox istifadə edilən üsuldur. Əsər bu yolla öyrənilərkən diqqət əsərdəki obrazlar üzərində cəmləşdirilir. Əsərin xüsusiyyətləri obrazların təhlili əsasında aydınlaşdırılır. Lakin obrazlar üzrə təhlil sadəcə obrazların xarakterinin təhlili demək deyil. Bu üsul obrazlar üzərində iş aparmaq əsasında əsərin ümumi problemlərini aydınlaşdırmağı, əsərin ideya-bədii məzmununu bütövlükdə qavramağı nəzərdə tutur.

Obrazlar üzrə təhlil üsulunun imkanları son dərəcə genişdir. Hər bir əsərin bu üsulla öyrədilməsi mümkündür. Bu üsuldan həm aşağı, həm də yuxarı siniflərdə istifadə edilə bilər. Aşağı siniflərdə onun sadə formaları tətbiq edilir. Yuxarı siniflərdə isə bu yol bütün dolğunluğu ilə tətbiq edilir və əsərdəki obrazlar sisteminin hər tərəfli öyrənilməsinə yönəldilir.

Orta məktəbdə şagirdlərin ədəbiyyatdan ətraflı, eyni zamanda şüurlu bilik öyrənmələrinin bir sıra mühüm şərtləri vardır. Bunlardan biri də proqram materialları ilə əlaqədar ədəbiyyat nəzəriyyəsinin öyrədilməsidir. Bu, ona görə vacibdir ki, o, şagirdlərə bədii əsəri təhlil etmək imkanı verir. Bu sahədə qazanılmış bilik bədii əsərin ideyasını, tərkib hissələrini, təsvir vasitələrini açmaq, söz sənətini, bədii dilin qüdrətini anlamaq, məzmunla formanın vəhdətini başa düşmək işində şagirdlərə lazımı istiqamət verir və yaxından kömək edir.

Orta məktəbdə ədəbiyyat iki mərhələdə tədris olunur. Hər bir mərhələdə qarşıya ayrı-ayrı tələblər qoyulur. Bu xüsusiyyət ədəbiyyat nəzəriyyəsi biliklərinin öyrənilməsində də özünü göstərir.

Bədii sənətkarlıq məsələlərinin öyrənilməsində şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Orta məktəbin müxtəlif mərhələlərində şagirdlərin ədəbi əsərə, onun obrazlarına, dilinə və digər komponentlərinə münasibətləri bir-birindən fərqlənir. Bu cəhətləri bilmək əsərin öyrənilməsinin daha yaxşı təşkili üçün mühüm şərtlərdən biridir. Həm proqram və dərsliklərdə, həm də dərs prosesində bunlar nəzərə alınmalıdır.

Ədəbi əsərlərin öyrədilməsi çox mürəkkəb və incə məsələdir. Onun tərkibini təşkil edən komponentlərin bir-biri ilə münasibətləri çox maraqlıdır. Əsər onların qarışığından ibarətdir. Onları bir-birindən ayırısaq, bədii əsər yox olar. Hər bir əsərin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmaqla bərabər, onların hamısına xas olan ümumi cəhətlər də vardır. Bu ümumi cəhətlərə əsaslanaraq ədəbi əsərlərin tərkib hissələri müəyyən edilir və təhlil zamanı həmin komponentlərin izah edilib öyrədilməsi məsləhət görülür. Əsərin tərkib hissələri aşağıdakılardır: Mövzu və ideya; Obrazlar; Kompozisiya və sujet; Əsərin dili; Əsərin janr forması.

Elmi-metodik ədəbiyyatda əsərin tərkib hissələrinə daha bir sıra komponentlər aid edilir. Məsələn, əsərin həyatla əlaqəsi, yazıçının ideyası və fikirləri, əsərdə ənənə və novatorluq məsələləri vəs. Əslində isə bunlar əsərin yuxarıda göstərilən komponentlərinin xüsusiyyətləri və cəhətləridir.

Əsər orta məktəbdə tədris edilərkən onun komponentlərinin hamısını dərinləndirən öyrənmək mümkün deyil. Onlardan bəzisinin üzərində geniş dayanıb hərtərəfli mənimsətmək daha məqsədəuyğun olar. Bunlardan hansını seçmək sinifdə ədəbiyyatın öyrədilməsinin ümumi planından, şagirdlərin səviyyəsindən, müəllimin ədəbi marağından, əsərin xüsusiyyətindən asılıdır. Əsərin tədrisi zamanı onun komponentlərindən birinin geniş və dərinləndirən öyrədilməsi həm də ona görə əlverişlidir ki, bir əsərin nümunəsində obraz haqqında, digər əsərin nümunəsində xarakterin yaradılmasında sujetin rolu haqqında, başqa bir əsərin öyrənilməsində bədii dil haqqında və s. ətraflı və dərinləndirən məlumat verməyə, beləliklə, bədii əsərin xüsusiyyətlərini tədricən lazımı səviyyədə öyrənməyə imkan olur. Bu həm də dərsləri forma və məzmunca da daha

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

maraqlı və rəngarəng edir. Hər dərstdə şagirdlərə əsəri kəşf etməyə, onun sirlərini aşkar edib öyrənməyə imkan yaradır. Əsərin öyrənilməsi prosesində onun müəyyən komponentinə geniş yer verilməsi əsərin bütövlükdə qavranılmasına, digər cəhətlərinin də izah edilməsinə mane olmur. Çünki bədii əsəri qavramaq, dərk etmək baxımından kompozisiya da, obrazlar sistemi də, dil də, sujet də və s. əsərin məzmunu adlanan anlayışın eynihüquqlu parçalarıdır.

Mövzu və ideyanın öyrənilməsi. Mövzu – “əsərdə nədən bəhs olunur?” sualına cavab verən cəhətləri əhatə edir. Mövzu məzmunla sıx bağlıdır. Əslində, məzmunun yığcam formasıdır, ümumiləşmiş şəkildir. İdeya isə mövzunun hansı mövqedən, hansı istiqamətdən işlənməsini, müəllifin əsərdə verdiyi məzmun vasitəsilə hansı fikri yürütdüyünü, onun məqsədini əhatə edir. Eyni bir hadisəyə müxtəlif mövqedən yanaşsın, onu müxtəlif şəkildə təsvir etmək mümkündür. Bundan asılı olaraq, eyni hadisə müxtəlif cür qiymətləndirilə bilər. Əsərin mövzusu və ideyası ideya-emosional məzmununda ifadə olunduğuna görə, onların təhlili məzmunu, əsərdəki konkret materiallara, bədii epizodlara əsaslanmalıdır. Əgər belə olmasa, mövzu və ideyanın təhlili bilavasitə əsərin mahiyyətinin, xüsusiyyətlərinin açılmasına, onun dərinə qavranılmasına kömək edə bilməz.

Obrazların öyrənilməsi. Əsərin mənimsənilməsi, şagirdlərə necə təsir göstərməsi birinci növbədə obrazların necə qavranılmasından, onların hansı yollarla, hansı üsul və vasitələrlə şagirdlərə tədris olunmasından asılıdır. Bu məsələdə müəllimin bilik və bacarığı da böyük rol oynayır. Ədəbi obrazları şagirdlərə lazımi səviyyədə mənimsətmək üçün, hər şeydən əvvəl, müəllimin özünün bədii obraz haqqında, onun xüsusiyyətləri haqqında dərin və konkret biliyi olmalıdır.

Ədəbi obrazı dərinə qavramaq, onun özünəməxsus cəhətlərini aşkar edib aydınlaşdırmaq, keyfiyyətlərini qiymətləndirmək, bədii əsərdə qoyulmuş problemləri izah etmək işində obrazların bir-birilə əlaqəli, müqayisəli öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Obrazları əlaqəli və müqayisəli şəkildə öyrənmək həm də həyatı, insanları daha dərinə dərk etməyə, əqli və əxlaqi nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Kompozisiya və sujetin öyrənilməsi. Ədəbi əsərlərin tədrisində kompozisiyanın təhlili mühüm yer tutur. Kompozisiya – əsərin məzmununun quruluşu, əsərin bədii tərtibatı deməkdir. Əsərin bir sıra başqa komponentləri kimi, kompozisiya da obrazların yaradılmasında, yazıcının fikir və düşüncəsinin, əsərin ideyasının bədii şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir. Buna görə də kompozisiyanın öyrənilməsi, onun tərkib hissələrinin təhlili obrazların xarakterinin açılmasına, əsərin ideya-məzmununun açılmasına xidmət etməlidir. Kompozisiya anlayışına bir sıra komponentlər daxildir: sujet, situasiya, fabula, və s. Bunların hamısı orta məktəbdə ətraflı öyrənilir. Yalnız sujetin öyrənilməsinə geniş yer verilir. Digər anlayışlar haqqında isə yeri gəldikcə məlumat verilir.

Sujetli əsərlərin kompozisiyası təkcə hadisə və əhvalatlarla xarakterizə olunmur. Buraya eyni zamanda, portret və əşya təsviri, dialoqlar, düşüncələr də daxil olur. Bunlar əhvalat və hadisənin tərkib hissələri deyil, sujetdənkənar komponentlərdir. Lakin onlar mövzu ilə, hadisə və əhvalatlarla məzmunca sıx bağlı olurlar, onun daha dolğun və təsirli olmasına yardım göstərirlər. Məsələn, Nizaminin, Füzulinin poemalarında əsərin giriş hissəsini təşkil edən minacat, padşahlara müraciət, əsərin yazılma səbəbi, saqınamə və s. parçalar, Səməd Vurgunun “Muğan”, S.Rüstəmin “Yaxşı yoldaş” poeməsindəki lirik ricətlər sujetin inkişaf xəttinə daxil deyil. Lakin məzmunca, ideyaca, mənəvi ruhu cəhətdən sujetdəki hadisələrlə əlaqədardırlar. Kompozisiya üzərində iş aparılarkən bu komponentləri də müəyyənləşdirib onların bədii vəzifəsini izah etmək lazımdır ki, şagirdlər kompozisiyanı bütöv bir şəkildə mənimsəyə bilsinlər. Məsələn, Ş.İ.Xətayinin “Dəhnamə” poemasını əsərin əvvəlində verilmiş “Bahariyyə” başlıqlı hissədən ayırmaq onun sənətkarlıq xüsusiyyətinə ziyan vurmaqdan başqa heç bir işə yaramaz.

Əsərin dilinin öyrənilməsi. Ədəbi əsərlərin tədrisində dilin öyrənilməsi ən mühüm məsələlərdən biridir. Dil əsərin varlığını təşkil edir. Ədəbi əsər yalnız dil vasitəsilə maddiləşir. Əsərin bütün digər komponentləri dil ilə realizə olunur. Buna görə də əsərin bütün komponentlərinin (mövzu, ideya, obraz, kompozisiya) öyrənilməsi dil vasitələrinin izahı zəmnində aparılır. Beləliklə, əsərin dilinin öyrənilməsi onun bütün cəhətlərinin təhlili ilə əlaqədar gedir. Bununla belə, müəyyən hallarda əsərin dilini ayrıca bir məsələ kimi öyrənmək lazım gəlir.

Əsərdəki çətin söz və ifadələrin izahı birinci növbədə lüğəvi mənənin aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Çətin mətinli əsərlər öyrədilərkən bununla kifayətlənmək olar. Lakin bir sıra əsərlərin tədrisində, xüsusilə yuxarı siniflərdə bədii əsərlərin öyrənilməsi zamanı tək lüğəvi mənənin izahı ilə kifayətlənmək olmaz. Həm də əsərdəki bir sıra söz və ifadələrin lüğəvi mənəsindən əlavə, mətn daxilindəki məzmununu, mənə çalarlarını da açıb göstərmək, öyrənmək lazımdır. Çətin anlaşılan söz və ifadələrin izahı dilin inkişaf tarixi, yazıcının dil üslubu ilə əlaqədar məlumatların öyrənilməsinə də kömək edir. Mətndəki belə sözləri izah edərkən şagirdlərin diqqətinə çatdırılır ki, orta əsrlər ədəbiyyatımızda Şərq ölkələrinin tarixi, dini mövzularla əlaqədar çoxlu sözlər işlənirdi. Zaman keçdikcə belə sözlər azalmış, ədəbi əsərlərdə xalqın real həyatı ilə bağlı sözlər əsas yeri tutmuşdur.

Ədəbi əsərlərin dilinin öyrənilməsində ən mühüm cəhət bədii söz və ifadələr üzərində aparılan işdir. Bədii söz və ifadələrin öyrənilməsini düzgün elmi-metodik əsasda təşkil etmək üçün hər şeydən əvvəl bədii nitq haqqında, söz və ifadələrin hansı yolla gözəlləşməsi, bədiiləşməsi haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq lazımdır.

Bədii əsərlərin tədrisi zamanı diqqət yetirilməli bir digər məqam da əsərin janr xüsusiyyətləridir. Müxtəlif janrlara məxsus əsərlər bir-birindən fərqlənirlər. Bu fərq əsərin məzmununda, həcmində və xüsusilə poetik quruluşunda özünü göstərir. Hər janra aid əsərin janr xüsusiyyətləri həm praktik yolla, yəni əsərin ayrı-ayrı əlamətlərini mənimsətmək yolu ilə, həm də ümumiləşdirmələr yolu ilə, yəni nəzəri məlumatları mənimsətmək yolu ilə öyrənilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı: "Adiloğlu", 2006, 138 s.
2. Aslanov Y. Ədəbiyyat tədrisi: ənənə və müasirlik. Bakı: ADPU, 2011, 162 s.

3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər). Bakı, 2013, 93 s.
4. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: "Elm və təhsil", 2018, 760 s.
5. Əhmədov C.M. Ədəbiyyat tədrisində bədii təhlil. Bakı: "Maarif", 1983, 131 s.
6. Həsənlı B. Bədii əsərlərin obrazlar üzrə təhlili. // "Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi" jurnalı, 2015, s.45-51.
7. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: Fəal/İnteraktiv təlim (müəllim üçün vəsait). Bakı, 2009, 200 s.
8. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, ADPU, 2009, 288 s.

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatında öz layiqli yerini tutan poemalar məktəblilərin vətənpərvərlik ruhunda yetişməsində, onların yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsində, bədii estetik zövqlərinin inkişaf etməsində əvəzsiz rol oynayır. Poemalarda qoyulan problemlər, təbliğ olunan məsələlərin böyük bir əksəriyyəti bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu əsərlərdəki dərin ideyalar hər zaman vacib və mühimdir. Məhz buna görə də, bu poemaların tədrisi şagirdlərin mənəvi dünyasını genişləndirmək baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bir sıra irihəcmli poemaların tədrisi zamanı qarşıya bəzi problemlər çıxır. Bu problemlərlə, əsas etibarilə həmin əsərlərin mənimsədilməsi zamanı qarşılaşılır. Belə ki, irihəcmli əsərləri müəyyən olunmuş dərs müddətində oxuyub bitirmək mümkün deyil. Buna görə də müəllim həmin əsərləri mövzunu tədris edəcəyi vaxta qədər şagirdlər tərəfindən oxusuna nail olmalıdır.

Açar sözlər: ədəbiyyat təlimi, poema janrı, bədii təhlil, interaktiv, inteqrasiya.

РЕЗЮМЕ

Стихи, занимающие достойное место в азербайджанской литературе, играют незаменимую роль в воспитании школьников в духе патриотизма, в приобретении ими высоких духовно-нравственных качеств, в развитии их художественно-эстетических вкусов. Проблемы, поднятые в стихах, подавляющее большинство вопросов, продвигаемых, сохраняют свою актуальность и в наши дни. Глубокие идеи в этих произведениях всегда важны и актуальны. Именно поэтому преподавание этих стихотворений очень важно в плане расширения духовного мира учащихся.

Некоторые проблемы возникают при обучении серии объемных стихотворений. С этими проблемами в основном сталкиваются при мастеринге этих произведений. Таким образом, за указанное время урока невозможно прочитать и закончить объемные произведения. Поэтому учитель должен убедиться, что учащиеся прочитали эти произведения, прежде чем преподавать предмет.

Ключевые слова: литературоведение, жанр стихотворения, художественный анализ, интерактив, интеграция.

SUMMARY

Poems, which occupy their rightful place in Azerbaijani literature, play an indispensable role in the upbringing of schoolchildren in the spirit of patriotism, in their acquisition of high spiritual and moral qualities, and in the development of their artistic and aesthetic tastes. The problems raised in the poems, the vast majority of the issues promoted, retain their relevance even today. The deep ideas in these works are always important and important. That is why the teaching of these poems is very important in terms of expanding the spiritual world of students.

Some problems arise when teaching a series of large-scale poems. These problems are mainly faced during the mastering of these works. Thus, it is impossible to read and finish large-scale works in the specified lesson time. Therefore, the teacher should make sure that the students read those works before teaching the subject.

Keywords: literature training, poem genre, artistic analysis, interactive, integration.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova